

наркотиків. Правоохоронними органами вже ліквідовано кілька шляхів їх контрабанди. Тільки в Києві затримано понад 70 осіб - вихідців з африканського континенту, які уподобали для торгівлі наркотиками студентське містечко Національного Університету. Прогноз ситуації з наркотичними засобами для України несприятливий. Передбачається зростання наркозаручників на 25-35% порівняно з 1995 р., втягування в торгівлю наркотиками малозабезпечених верств населення, в першу чергу молоді і студентів, активізація контрабанди наркотиків.

Соціально-економічна криза, що триває в Україні вже 5 років, негативно позначилася на рівні життя населення. Це стало соціальним підґрунтям подальшої криміналізації суспільства. Загострилась майнова та соціальна диференціація у суспільстві. Більшість громадян раптом опинилися на межі зубожіння. Прошарок середнього класу дуже незначний. Істотне зниження рівня суспільної моралі також не додає оптимізму.

Зростання злочинності обумовлено ще й незавершеністю процесу творення державності в Україні.

Серед криміногенних чинників деморалізації та криміналізації населення слід назвати непослідовність та довготривалість економічних реформ, відсутність належного державного контролю за здійсненням приватизації державного майна, відсутність ефективної антиінфляційної політики і багато інших причин. Але їх аналіз потребує самостійного дослідження.

Надійшла до редколегії 20. 09. 96 р.

А. Ф. Зелінський, д-р юрид. наук

ПРО ОРГАНІЗОВАНУ ЗЛОЧИННІСТЬ

Зростання сучасної злочинності супроводжується її консолідацією. Кількість осіб, що учинили злочини групою, щорічно збільшується на 20-25% і склала у 1993 р. близько 40% серед всіх виявлених осіб. Значна частина злочинних груп носить організований характер. Проблема боротьби з організованою злочинністю набуває важливого загальнодержавного значення.

У червні 1993 р. прийнятий Закон "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" (надалі - Закон). У відповідності з Законом у структурах МВС і СБУ, у центрі і на місцях, створені спеціальні підрозділи, а при Президентові України - Коорди-

наційний комітет по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю. Такі ж координаційні комітети діють в областях. У складі Верховної Ради функціонує постійна комісія з питань боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

Однак, як видно з виступу Президента України Л. Д. Кучми на розширеному засіданні Координаційного комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю 30 січня 1995 р., успіхи наші у цій справі досить скромні. Президент назвав організовану злочинність "п'ятою владою" у країні і визнав, що наступ на неї не приніс бажаних результатів. Відмічалась невизначеність самого поняття організованої злочинності як об'єкта дій спеціальних підрозділів, створених з цією метою: "... тут наводились факти щодо ліквідації 12 тисяч злочинних формувань, в тому числі більше 2 тисяч організованих, і таке інше. Але що це за угруповання? Три п'янички за пляшкою горілки домовилися і обікрали сусіда. Або підлітки протягом місяця грабують комерційні кіоски, тому що ні батьки, ні вони самі неспроможні задовольнити свої елементарні потреби. Так і це також злочинні угруповання? І таких абсолютна більшість серед наведеної цифри. Але хіба про них мова?"[1].

Щоб "грішки" трьох п'яничок не затьмарювали статистику організованого наркобізнесу чи безліцензійного продажу за кордон тисяч тонн нафтопродуктів, необхідне чітке, науково обгрунтоване визначення поняття організованої злочинності. Ст. 1 Закону твердить: "Під організованою злочинністю у цьому Законі розуміється сукупність злочинів, що вчиняються у зв'язку зі створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань". У цілому таке загальне визначення особливих заперечень не викликає. Щоправда, не зовсім зрозумілі слова "у зв'язку зі створенням і діяльністю". Якщо, наприклад, бандити не поділили здобич і побилися - це також прояв організованої злочинності? Навряд чи. Але головна складність полягає у визначенні поняття організованих злочинних угруповань.

На жаль, незважаючи на надзвичайну актуальність проблеми, єдиного розуміння, того рівня організованості, котрий відрізняв би організовану злочинність від групової, звичайну співучасть від злочинної групи, не існує. Висуваються дві позиції. Одна з них, мабуть, найбільш розповсюджена, розглядає організовану злочинність у країнах СНД як принципово нове кримінологічне явище, подібне до сицилійсько-американської мафії. Це вузьке визначення даного поняття. Його при-

бічники вважають, що організована злочинність - продукт діяльності централізованого, що має складну ієрархічну структуру, антисоціального об'єднання, яке складається зі спеціалізованих підгруп: лідерів, держателів каси ("общака"), зв'язників, бойовиків, рядових виконавців, розвідки і контррозвідки, осіб, безпосередньо пов'язаних з корумпованими посадовими особами. Всі інші сталі злочинні групи - злочинські зграї, банди, групи співвиконавців економічних злочинів - це прояв організованості у злочинності, але ще не організована злочинність [2, с. 14-18, 25-27; 3, с. 207, 214; 4, с. 12-23].

Прибічники іншої точки зору тяжіють до широкого визначення предмету. Небезпідставно відзначається, що ватаги грабіжників і злочинські зграї гуляли на Русі ще з часів Солов'я-розбійника. Будь-який груповий злочин учиняється з тим чи іншим ступенем організованості, без якої немає співучасті, і в цьому розумінні діяльність злочинних угруповань 50-60-х рр. мало відрізняється від сучасних її проявів. Більшість сталих груп, що складаються із професійних шахраїв, грабіжників, рекетирів, тривалий час не потребують "прикриття" хабарниками із працівників міліції, прокуратури та ін. Прибічники широкого розуміння організованої злочинності не схильні перебільшувати її соціальну небезпеку. М. І. Клейменов повідомляє, що із 103 опитаних ним оперативних працівників міліції районної ланки одна третина не згадала організовану злочинність серед найбільш актуальних сьогодні проблем, а 16% вважають, що вона взагалі не заслуговує на увагу [5, с. 134]. Ст. Говорухін переконаний, що "боротьба з організованою злочинністю не є першочерговим завданням... Значно гостріше проблема масової стихійної вуличної злочинності" [6].

У пресі висловлюється інколи припущення, що галас навколо мафіозних структур в Україні має політичний і тактичний підтекст, оскільки завдяки такому галасу легко завоювати популярність серед виборців і добитися додаткових асигнувань [7].

Здається, що істину необхідно, як звичайно, шукати десь посередині. Хоча не було у нас гучних судових процесів над кримінальними кланами з сотнями обвинувачених, як це відбувалося нещодавно в Італії, хоч описи наших вітчизняних мафіозних структур дуже нагадують гостросюжетні детективні романи, все ж великі, глибоко законспіровані злочинні угруповання у галузі зовнішньоторгової і банківської діяльності, приватного підприємництва і торгівлі наркотиками, судячи з

усього, існують і безкарно діють. Але було б теоретично неправильно і практично шкідливо вважати, що організована злочинність створюється тільки такими, так би мовити, "елітними" об'єднаннями злочинного світу, тісно пов'язаними з владою. Це лише верхівка піраміди, що складається з численних антисоціальних угруповань різного ступеня згуртованості, організованості і диференціації ролей співучасників злочинів.

На думку одного з недавніх керівників служби боротьби з організованою злочинністю Г. Шелудька, необхідно розрізнити три категорії злочинних угруповань: традиційна мафія з чіткою ієрархічною структурою, групи професійних злочинців - шахраїв, рекетирів та ін. - без чіткої внутрішньої структури; етнічні угруповання викрадачів автомобілів з розподілом ролей по горизонталі (одні крадуть, інші міняють номери і зовнішній вигляд, треті продають) [8].

Дуже важливо визначити той рівень організованості, після досягнення якого звичайний груповий злочин перетворюється в організовану злочинну діяльність. Цією межею є, на мою думку, організована група (зграя, банда). Іншими словами, організована злочинність починається зі злочинної діяльності організованих груп. Групи можуть об'єднуватися, рости, підкуповувати державних службовців для свого прикриття, розширювати сферу діяльності, удосконалювати ієрархічну будову і т. п.

Термін "організована група" з'явився в українському кримінальному законодавстві після видання відомих указів Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. "Про кримінальну відповідальність за крадіжки державного і громадського майна" і "Про посилення охорони особистої власності громадян". У цих актах організована група ототожнювалася зі зграєю. Згідно зі ст. 59⁴ КК РСФСР 1926 р. (перша редакція) банда - це озброєна зграя.

Таким чином, зграя, банда і організована група - синоніми, бо згідно зі згаданими указами організовані групи розкрадачів, злодіїв і розбійників називаються також зграями, а кримінальні кодекси союзних республік до прийняття загальносоюзного Положення про злочини державні 1927 р. ототожнювали банду зі зграєю, але тільки озброєною.

Поняття зграї як різновиду злочинного угруповання широко використовувалось у Кримінальному уложенні Росії 1903 р., яке діяло і на території України. Зокрема, ст. 52 Уложення говорить про зграю, "составившуюся для учинения нескольких тяжких преступлений". А у

Пояснювальній записці до цієї статті з посиланням на роз'яснення Сенату вказується, що зграя не може складатися з двох осіб, що мінімальний склад її - три особи, бо "это число необходимо для самого бытия шайки" [9, с. 88].

Виходячи з такого традиційного тлумачення зграї як організованої групи, що складається не менш, ніж з трьох учасників, які об'єдналися для спільної злочинної діяльності, застосовувалися укази від 4 червня 1947 р. в перші місяці їх дії. Але уже у постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 19 березня 1948 р. подається зовсім інше тлумачення поняття зграї. Вказувалося, що зграя (організована група) може складатися з двох або більше осіб, що попередньо організувалися для учинення однієї чи декількох крадіжок. На практиці найсуворіші санкції указів (до 25 років позбавлення волі) застосовувались за будь-яке посягання на власність, в тому числі і при змові двох осіб, що виникла безпосередньо перед посяганням. Таким чином, Верховний Суд фактично коригував закон і підсилював його репресивний зміст. Кодекси союзних республік, прийняті у 60-х рр., у статтях про крадіжки уже не вказували на організовану групу як кваліфікуючу ознаку. Не згадувалась зграя (організована група) і в інших нормах Особливої частини, йшлося про учинення злочину за попередньою змовою групою осіб, що, очевидно, не тотожне організованій групі. Що це так, видно зі ст. 41 КК, де серед обставин, обтяжуючих відповідальність, вказується на вчинення злочину організованою групою.

У 1989-1992 рр. ряд статей Особливої частини Кримінального кодексу доповнений нормами про посилену відповідальність за вчинення злочинів організованою групою (ст. 62, ч. 2; ст. 86², ч. 3; ст. 144, ч. 3; ст. 154, ч. 3; ст. 155⁶, ч. 3). Слід відзначити, що у попередніх частинах більшості перерахованих норм зберігалася вказівка на попередню змову групи осіб, тобто групи не організованої (наприклад, ч. 2 ст. 154 - спекуляція або ч. 2 ст. 155⁶ - незаконна торговельна діяльність).

Таким чином, у вказаних доповненнях, як і у п. 2 ст. 41 КК України, йдеться не просто про групову, а про організовану злочинність.

Підсумовуючи вказане вище, можна стверджувати, що організована група як елемент організованої злочинності є група з трьох і більше осіб, які об'єдналися для спільної злочинної діяльності протягом невизначеного часу. Злочинна діяльність, у свою чергу, визначається як система передбачених кримінальним законом цілеспрямованих дій, підпорядко-

ваних спільному мотиву [10]. Зграї і банди мають свого лідера, спільну касу (але не завжди). Для них притаманний відносно усталений розподіл ролей між членами, внутрішньогрупові норми поведінки. Всі інші атрибути високоорганізованого злочинного угруповання (зв'язок із корумпованими чиновниками, складна ієрархічна і диференційна структура та ін.), що їх прибічники вузького розуміння організованої злочинності вважають її обов'язковими ознаками, на нижчому рівні відсутні.

Отже, можемо говорити про три рівні організованої злочинності. Нижчий або базовий - численні окремі зграї і банди (організовані групи) спекулянтів, рекетирів, шахраїв, фальшивомонетників, торговців наркотиками, злодіїв, грабіжників, контрабандистів з досить примітивними внутрігруповими структурами.

Середній рівень становить злочинність відносно великих угруповань з більш складною організацією, які контролюють злочинний "бізнес" на території регіону (областей, великих міст).

Вищий рівень - це об'єднання злочинних організацій, що розповсюджують свій вплив на суміжні регіони, територію країни, нерідко з міжнародними зв'язками. Значні афери з металом чи з пальним, у сфері кредитно-фінансової системи і т. п. - ось сліди їх діяльності. Організована злочинність такого рівня не обмежується підкупом окремих посадових осіб, вона рветься до влади. Це і є, власне, "п'ята влада", мафія.

Між названими угрупованнями - складні і часто суперечливі зв'язки. Організовані групи укладають і припиняють тимчасові угоди, між ними постійно спалахують криваві "розборки". Більш великі угруповання намагаються підкорити собі чи якимсь чином використати у власних інтересах дрібні злочинні групи. "Брудні гроші" відмиваються шляхом вкладання їх у легальне підприємництво, у зарубіжні банки.

Трирівнева структура організованої злочинності може бути підставою для розмежування компетенції суб'єктів правоохоронної діяльності. Адже крім спеціальних управлінь і відділів (відділень) по боротьбі з організованою злочинністю у МВС і СБУ, у цьому беруть участь і інші підрозділи вказаних відомств, а також Генеральної прокуратури України. У п. 3 ст. 5 Закону ці підрозділи так і названі: "ті, що беруть участь", - а це створює враження про другорядну, допоміжну їх роль. Не можна забувати, що групами вчиняється більше чверті всіх злочинів, і понад 50% з них - організованими групами-зграями. Спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю створені тільки в центрі (Головне

управління МВС і Управління СБУ) в областях, містах Києві та Севастополі, а також у деяких інших містах. У районах та в більшості міст таких підрозділів немає, але скрізь є апарати карного розшуку і боротьби з економічною злочинністю. У процесі виконання своїх функціональних обов'язків співробітники оперативних служб неминуче "виходять" на співучасть і продовжують розробку і дізнання до тих пір, поки спеціальні підрозділи не вимагають передачі їм матеріалів як таких, що мають регіональне (обласне, міжобласне) значення. Боротьба з організованими групами нижчого рівня - прерогатива місцевих органів внутрішніх справ.

Справи про злочинну діяльність груп середнього рівня належать до компетенції обласних управлінь по боротьбі з організованою злочинністю. Те ж можна сказати й щодо міських управлінь, відділів та відділень, де такі існують.

І нарешті, Головне управління по боротьбі з організованою злочинністю МВС і Управління по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю СБУ провадять оперативно-розшукові та слідчі справи щодо особливо тяжких злочинів, учинених мафіозними структурами вищого рівня.

Попереднє слідство у таких справах у відповідності з кримінально-процесуальним законодавством проводять також слідчі прокуратури.

За характером злочинної діяльності організовану злочинність можна розподілити на три категорії: загальнокримінальну, економічну і антидержавну. Злочини першої категорії учиняються, як правило, без використання службового становища: крадіжки, грабунки, розбій, вимагання, збут наркотиків і злочини, що реєструються кримінальною статистикою "по лінії карного розшуку". Друга категорія корисливих злочинів у сфері економіки охоплює посадові розкрадання і господарські злочини, учинені з використанням посадових повноважень, а також інші господарчі злочини, які реєструються службою боротьби з економічною злочинністю, незаконні операції з валютними цінностями, контрабанда, спекуляція, незаконна торгова діяльність та ін.

І у загальнокримінальній, і у економічній гілках "п'ятої влади" вирізняються своєю згуртованістю злочинні угруповання осіб певної національності (азербайджанська, чеченська, циганська мафія).

Антидержавна організована злочинна діяльність передбачена, зокрема, ст. 56¹ КК України (заколот з метою насильницького повалення

конституційного ладу або з метою захоплення державної влади), а також ч. 2 ст. 62 КК (заклики до насильницького повалення чи зміни конституційного ладу або порушення територіальної цілісності України, вчинені організованою групою). Але очевидно, що антидержавні злочинні угруповання можуть чинити і інші посягання на державу: зраду, шпіонаж, терористичні акти, диверсію, пропаганду війни.

Не можна ігнорувати той факт, що у злочинності неповнолітніх останніх років виявляються тенденції до виникнення стійких і досить великих груп, організованих за територіальною ознакою. Для них характерні чіткий ієрархічний устрій і сувора внутрігрупова дисципліна. Вони ведуть "війни" з чужими угрупованнями за домінування на вулиці, у мікрорайоні і т. п. Займаються вимаганням, грабунками, крадіжками, влаштовують групові бійки; інколи озброєні вогнепальною зброєю і саморобними вибуховими пристроями (Кривий Ріг, Миколаїв). Є відомості про контакти підліткових організованих груп з місцевими злочинними авторитетами.

У публічних виступах спеціалістів, особливо практичних працівників, нерідко зустрічаються нарікання на відсутність законодавчої бази, на недосконалість діючого кримінального законодавства, яке нібито не враховує особливостей сучасної організованої злочинності і не дозволяє вести з нею ефективну боротьбу. На наш погляд, такі перешкоди дещо перебільшуються.

Кримінально-правовий інститут співучасті містить досить чіткі і в той же час широкі визначення організатора, підмовника, пособника. Не виникає розбіжностей і у розумінні співвиконавства. Крім того, можлива кримінальна відповідальність за одну лише участь у злочинному угрупованні і за участь у вчиненні злочинів групою. Йдеться, перш за все, про норму ст. 69 (бандитизм) і ст. 56¹ КК України (заколот з метою повалення державної влади). І, як уже згадувалось, згідно п. 2 ст. 41 КК учинення злочину у складі організованої групи розглядається як обставина, обтяжуюча кримінальну відповідальність. У санкціях багатьох статей Особливої частини передбачені досить суворі покарання за вчинення злочинів організованими групами. То ж юридичні труднощі (а вони, безперечно є) носять перш за все процесуальний, доказовий характер: справжній натхненник і організатор злочинного угруповання всім добре відомий, але недостатньо бездоганних доказів. Те ж буває і щодо окремих членів організації, які безпосередньо не учиняли конкретні злочи-

ни, але сприяли виконавцям, що підпадає під ознаки пособництва. Складно також притягти до кримінальної відповідальності членів угруповання, які виконують обов'язки утримувачів "общака" (касирів), бойовиків, особистої охорони лідерів і т. п. Але і тут можлива кримінальна відповідальність за приховування або недонесення про тяжкий злочин, врешті, за несплату податків. А якщо приховування через систематичність визначається раніше обіцямим, то воно перетворюється у пособництво злочину, учиненому групою. Довести все це завжди було важкою справою і такою залишається. Будь-яке процесуальне спрощенство у справах про організовані злочини неприпустиме. Це вже у нас було...

Разом з тим, здається доцільним і не суперечним основним принципам кримінального права конструювання особливих складів злочинів, пов'язаних з організацією злочинних угруповань, які учиняють тяжкі злочини (наприклад, розкрадання у особливо великих розмірах, фальшивомонетництво та ін.), з участю у цих угрупованнях і злочинах, ними вчинених. Іншими словами, пропонується ряд статей Особливої частини про найбільш тяжкі корисливі злочини побудувати за зразком статті про бандитизм. Це звільнило б слідство від необхідності доказувати особисте учинення дій, що складають об'єктивну сторону відповідних злочинів чи фактів підмовлення, пособництва або організаторської діяльності, безпосередньо зв'язаними з конкретним злочином. Достатньо було б доказів участі звинуваченого у зграї чи іншому злочинному угрупованні, спеціально обумовленому законом.

І у підсумку деякі зауваження щодо положень, що містяться у ст.ст. 4 і 13 Закону. Мова йде про введення у злочинні угруповання негласних співробітників і про використання учасників таких угруповань для викриття співучасників. Ці заходи у цілому виправдані. Однак, на мій погляд, слід було б окремо обумовити неприпустимість провокацій злочинів з метою наступного притягнення безпосередніх виконавців до кримінальної відповідальності.

Проблема відповідальності агента-провокатора жваво обговорювалась юридичною громадськістю Росії на початку століття. Прогресивно настроєні юристи, у тому числі, такі відомі, як В. Набоков, А. Новіков, Г. Зак та ін. прийшли до висновку про відповідальність агента-провокатора: "Не подлежит сомнению, что тогда, когда агент-провокатор определяет свою жертву на учинение преступления, допускает ее довести до конца и потом предаст ее, что тогда он, агент-

провокатор, являється підстрекателем і повинен нести відповідальність підстрекателя. При цьому ні мотиви, ні обов'язності служби, ні приказ начальника, ні добросовісне заблудження не можуть спасти агента-провокатора від уголовної відповідальності в тих випадках, коли по характеру своєї діяльності він являється підстрекателем" [9, с. 23].

Немає сумніву в тому, що сучасні юристи, прагнучи створити правову державу в Україні, не можуть щодо цього мати іншу думку. Тому було б, на наш погляд, корисним застереження у тексті ст. 14 Закону про те, що її дія не розповсюджується на тих членів злочинного угруповання, які підбурювали до учинення злочинного посягання з метою подальшого викриття виконавців, або організували учинення злочину з тією ж метою; а також осіб, що вчинили посягання на життя, здоров'я, честь і гідність людини. Останнє доповнення, очевидно, не вимагає ґрунтовної аргументації: воно впливає з гуманістичного принципу пріоритету особи серед об'єктів кримінально-правової охорони.

Список літератури:

1. Голос України. 1995. 1 лютого.
2. Организованная преступность (Отв. ред. А. И. Долгова, С. В. Дьяков. М., 1989).
3. Гуров А. И. Профессиональная преступность. М., 1990.
4. Болобуев А. И., Галкин Е. В. Сущность и механизмы организованной преступности//Актуальные проблемы криминологии и исправительно-трудового права. М., 1990.
5. Клейменов М. И. Прогнозирование и приоритеты уголовной политики//Проблемы уголовной политики. Советский и зарубежный опыт. Красноярск, 1991.
6. Говорухин С. Война с преступностью//Сов. культура. 1989. 30 сент.
7. Правденко С. Мафія: як це робиться//Голос України. 1993. 24 червня.
8. Шелудько Г. Ще можна навести порядок, або дещо про мафію//Голос України. 1992. 21 січня.
9. Малентович П. И., Муравьев Н. К. Законы о политических и общественных преступлениях: практический комментарий. СПб., 1910.
10. Зелинский А. Ф. Повторение преступлений как преступная деятельность//Государство и право. 1995. № 12.

Надійшла до редколегії 14. 02. 96 р.

В. М. Куц, канд. юрид. наук

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ

Із всіх елементів складу злочину чи не "найспокійнішим" у проблемно-теоретичному сенсі є суб'єкт злочину. У той час, коли не вшукують дискусії з приводу об'єктивної та суб'єктивної сторін і, особливо, об'єкта злочину, проблема суб'єкта практично випала з поля зору теорії кримінального права. Її ніби не існує взагалі. Все, що пов'язано із